

Εισαγωγή

2021-2022: διαφορετικές επέτειοι, ίδιος παρονομαστής

Το 2021 ήταν μια πανηγυρική χρονιά για την Ελλάδα: το ελληνικό κράτος πανηγύριζε την επέτειο των 200 χρόνων από την έναρξη της Επανάστασης του 1821 και σε αυτήν τη διαδικασία επιστράτευσε όλο το πολιτικό, επιστημονικό και πνευματικό δυναμικό του. Μέσω της ιδεολογικής επένδυσης σε ένα κορυφαίο ιστορικό γεγονός και στην αναθεώρηση «ενοχλητικών» απόψεων με μεγάλη αποδοχή, επιχείρησε να ανανεώσει το «εθνικό αφήγημα» και να το προσαρμόσει στις νέες συνθήκες. Από κάθε δίαυλο προβάλλονταν το «εθνικό φρόνημα» και η «εθνική ομοψυχία» ως κινητήριες δυνάμεις της Επανάστασης, η φιλελεύθερη Δύση ως ο κρίσιμος παράγοντας για τη λύση του προβλήματος, ενώ τα –όποια– προβλήματα εμφανίστηκαν οφείλονταν είτε στη «διχόνοια» είτε στον «λαϊκισμό».

Έναν χρόνο αργότερα το κλίμα είναι αρκετά διαφορετικό. Το 2022 είναι μια επετειακή χρονιά, μόνο που η συμπλήρωση ενός αιώνα από τη Μικρασιατική Καταστροφή δεν προσφέρεται για πανηγυρισμούς, καθώς πρόκειται για κολοσσιαίων διαστάσεων στρατιωτική και ιδεολογική ήττα. Το μέγεθος της καταστροφής, οι ισχυρές μνήμες και η συναισθηματική φόρτιση δεν μπορούν να αγνοηθούν. Ταυτόχρονα όμως η συζήτηση συνεχώς ανανεώνεται. Πέρα από το προφανές επιστημονικό ενδιαφέρον, το κορυφαίο αυτό ιστορικό γεγονός συνδέεται με χίλια νήματα με τις σύγχρονες διεθνείς εξελίξεις, τις εσωτερικές πολιτικές αντιθέσεις και, φυσικά, με τις ιδεολογικές αναζητήσεις και συγκρούσεις που αυτές γεννούν.

Στη διεθνή σκηνή οι περισσότεροι αναλυτές συμφωνούν πως η εποχή μας έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η παγκόσμια «τάξη» που είχε επιβληθεί απειλού-

νταν από την ανάπτυξη νέων υπερδυνάμεων, οι οποίες διεκδικούσαν ζωτικό χώρο μέσω του ξαναμοιράσματος του κόσμου, όπως και σήμερα. Μολονότι η γεωγραφική κλίμακα των αντιπαραθέσεων είναι ευρύτερη, η περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης, των Βαλκανίων, της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής βρίσκεται και πάλι στον πυρήνα της αντιπαράθεσης για την αναδιανομή εδαφών και πλουτοπαραγωγικών πηγών μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων.

Με τις αντιπαραθέσεις, πριν και κατά τη διάρκεια του Α΄ Π.Π., συνδέθηκαν οι επιδιώξεις των αστικών τάξεων περιφερειακών δυνάμεων, όπως της Τουρκίας, της Βουλγαρίας, της Αίγυπτου και, φυσικά, της Ελλάδας, για συμμετοχή τους σε αυτήν την αναδιανομή. Λογικό επακόλουθο η πρόσδεσή τους στα άρματα των ιμπεριαλιστικών συνασπισμών και η μετατροπή της περιοχής σε ένα από τα κύρια θέατρα των συγκρούσεων, με την ιδιαιτερότητα μάλιστα της τετραετούς παράτασής τους μετά τη λήξη του Α΄ Π.Π. Οι επιδιώξεις αυτές υπάρχουν μέχρι σήμερα και, βέβαια, τις οξύνουν η βαθιά οικονομική κρίση και η αδυναμία ξεπεράσματος της.

«Κάθαρση» στο χθες με το βλέμμα στο σήμερα

Αυτό το πλαίσιο διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό τους όρους της εσωτερικής ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης. Διαμορφώνονται νέοι «εθνικοί» στόχοι, νέα «εθνικά» οράματα για μια Ελλάδα που, ευρισκόμενη πάντα «στη σωστή πλευρά της ιστορίας», θα αναδειχτεί σε κυρίαρχη περιφερειακή δύναμη. Αρκεί... Αρκεί να μην επαναληφθούν τα «λάθη του παρελθόντος», να υπάρχουν «εθνική ομοψυχία» και «σταθερή θέληση του ελληνικού λαού για θυσίες», όπως έλεγε ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1920. Ουσιαστικά, διαμορφώνεται μια νέα Μεγάλη Ιδέα, που δεν δίνει πια οράματα «βυζαντινά», αλλά εμφανίζεται ως μονόδρομος για την παρουσία και την επιβίωση της ελληνικής κοινωνίας στις κατακλυσμιαίες αλλαγές που έρχονται.

Γίνεται επιτακτική η ανάγκη να απενοχοποιηθεί η παλιά Μεγάλη Ιδέα, να μην εντοπιστεί στην ουσία της η βασική αιτία της Μικρασιατικής Καταστροφής. Να εμφανιστούν ως αιτίες η ανικανότητα, οι λανθασμένοι χειρισμοί, οι πολιτικές σκοπιμότητες, η προδοσία των «συμμάχων», η επιστροφή του Κωνσταντίνου κ.λπ. και όχι η επεκτατική πολιτική της ελληνικής ολιγαρχίας σε συνδυασμό με τη χωρίς όρους πρόσδεσή της στο ιμπεριαλιστικό άρμα. Σε όλο αυτό αποκτά κομβική σημασία η απέκδυση κάθε ευθύνης από τον «εθνάρχη» Βενιζέλο.

Δεν πρόκειται για συγκυριακή επιλογή. Από την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, κατά τη διάρκεια του Β΄ Π.Π., συντελείται μια μεγάλη αλλαγή στο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας: το δίπολο βενιζελικοί – μοναρχικοί, που κυριάρχησε στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, δίνει τη θέση του στο δίπολο αριστερά – δεξιά. Στην ιδεολογική διαμάχη, κρίσιμη πλευρά της οποίας αποτελεί πάντα η ιστορία, η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε κομβικό σημείο. Ήταν ελάχιστη η χρονική απόσταση από τα συγκλονιστικά γεγονότα και εκατομμύρια οι πρόσφυγες, με πανίσχυρες μνήμες και ιδεολογικές διαδρομές «επικίνδυνες» για την κυρίαρχη ιδεολογία.

Αποτέλεσμα ήταν όλο και μεγαλύτερα τμήματα της κοινωνίας να χρεώνουν συνολικά στον αστικό πολιτικό κόσμο τις ευθύνες για την καταστροφή. Κινούμενος από το πανίσχυρο ταξικό του ένστικτο επιβίωσης, ο αστικός κόσμος ενοποιήθηκε γύρω από το πρόσωπο και την πολιτική του Βενιζέλου. Το ανάθεμα ρίχτηκε στους «παλαιοκομματικούς φιλομοναρχικούς», ώστε να προστατευτούν το αστικό σύστημα, τα αλυτρωτικά του οράματα και ο εξέχων πολιτικός εκφραστής τους. Ουσιαστικά, πρόκειται για τη συνέχεια, στη σφαίρα της ιδεολογίας, της «δίκης των εξ». Η ελληνική άρχουσα τάξη έστησε το φθινόπωρο του 1922 στον τοίχο στο Γουδή ορισμένα εξέχοντα στελέχη του πολιτικού κόσμου, προκειμένου να κατευνάσει μια κοινωνία στα πρόθυρα της εξέγερσης. Τη φιλοβασιλική παράταξη, την οποία εκπροσωπούσαν τα στελέχη αυτά, η συστηματική ιστοριογραφία, τόσο στην επίσημη όσο και στην «αναθεωρητική» εκδοχή της, τη ρίχνει στην ιδεολογική πυρά, ώστε να μείνουν αλώβητοι και ο σημαντικότερος πολιτικός που ανέδειξε και –κυρίως– οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, στους οποίους σπρίζεται και η σύγχρονη Μεγάλη Ιδέα.

Οι φάσεις της Μεγάλης Ιδέας

Η Μεγάλη Ιδέα, με τον συμβατικό τρόπο χρονικού προσδιορισμού των ιστορικών γεγονότων, κυριάρχησε στην ελληνική πολιτική αλλά και ευρύτερα στην κοινωνική ζωή κατά την περίοδο 1844-1922. Το γενικό και αφηρημένο όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εκφραζόταν σε κάθε συγκυρία με ιδιαίτερο περιεχόμενο: στην αρχική της φάση ήταν η «ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» με τη στήριξη του «ομόδοξου» έθνους, της Ρωσίας. Οι σκληρές διαψεύσεις των προσδοκιών αυτών, κυρίως την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου, σε συνδυασμό με τη δυναμική εμφάνιση της χρηματιστικής και εφοπλιστικής μερίδας της

αστικής τάξης, άλλαξαν ριζικά και το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό της εξάρτησης: η δημιουργία μιας ισχυρής Ελλάδας, οικονομικά και στρατιωτικά, μέσω του αστικού μετασχηματισμού και της πρόσδεσης στο ιμπεριαλιστικό άρμα της Αγγλίας είναι η νέα στρατηγική για την υλοποίηση των «εθνικών οραμάτων».

Ο αστικός εκσυγχρονισμός που επιχειρήθηκε υπονομεύτηκε από την απληστία του χρηματιστηριακού κεφαλαίου (ξένο, εσωτερικό και παροικιακό), με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την αιώνια καταισχύνη του Λαυρίου αλλά και τον εναγκαλισμό του με τον εθνικιστικό παραλογισμό, ένα εγγενές χαρακτηριστικό της Μεγάλης Ιδέας. Θα οδηγηθεί σε νέα διάψευση, που θα σηματοδοτηθεί από την «ντροπή του 1897» και την εμφάνιση ανταγωνιστικών Μεγάλων Ιδεών, καθώς τα εθνικά κινήματα και των άλλων βαλκανικών εθνών διεκδικούν τη δική τους εθνική συγκρότηση και ολοκλήρωση, με αντίστοιχες επεκτατικές βλέψεις. Σε αυτήν τη φάση η συσπείρωση των πιο δυναμικών αστικών δυνάμεων θα οδηγήσει στο Κίνημα στο Γουδή και στην έλευση του Βενιζέλου το 1910.

Η Μεγάλη Ιδέα μπαίνει στην τελική και πιο τραγική φάση της. Η Ελλάδα θα ανασυγκροτήσει την οικονομία της, κυρίως σε μιλιταριστική κατεύθυνση, και θα θριαμβεύσει στους Βαλκανικούς Πολέμους. Θα εμπλακεί μέσα από τον Δικασμό και την Κατοχή, από τις δυνάμεις της Αντάντ, στον Α΄ Π.Π. από τον οποίο θα εξέλθει «καθισμένη στο τραπέζι των νικητών». Αυτή ήταν η γλαφυρή έκφραση των υμνητών και αργότερα απολογητών του Βενιζέλου, τα γεγονότα απέδειξαν πως στο τραπέζι που είχε οικοδοσώτες τους αποικιοκράτες της Αντάντ συμμετείχε και η ίδια μάλλον ως έδεσμα παρά ως συνδαιτημόνας. Η Μεγάλη Ιδέα θα καεί τελικά στη φωτιά της Σμύρνης, μαζί με τις ζωές και τα όνειρα ενός ολόκληρου λαού, ένα τέλος για το οποίο ευθύνη φέρει το σύνολο του αστικού πολιτικού κόσμου, με πρώτο τον εμπνευστή της μικρασιατικής εκστρατείας.

Μελετώντας την παλιά Μεγάλη Ιδέα...

«Ο ορισμός της παράνοιας είναι να κάνεις το ίδιο πράγμα ξανά και ξανά περιμένοντας διαφορετικά αποτελέσματα»: η περίφημη αυτή φράση έχει αποδοθεί κατά καιρούς στον Αϊνστάιν και στον Βενιαμίν Φραγκλίνο. Άσχετα αν κανείς από τους δύο δεν την είπε ποτέ, επιβεβαιώνεται από την κοινή λογική και ταιριάζει εξαιρετικά στην περίσταση. Η νέα Μεγάλη Ιδέα είναι δομημένη με τα ίδια υλικά και, κυρίως, με την ίδια

λογική της παλιάς. Ακριβώς αυτά τα υλικά και αυτήν τη λογική επιχειρεί να αναδείξει το βιβλίο, παρακολουθώντας τη διαδρομή από την εμφάνισή της στον δημόσιο πολιτικό λόγο το 1844 μέχρι και την τραγική κατάληξη τον Σεπτέμβριο του 1922. Εστιάζοντας στα μεγάλα ιστορικά γεγονότα της περιόδου, που συνδέθηκαν διαλεκτικά με τη Μεγάλη Ιδέα, επιδιώκει να δώσει στις/στους αναγνώστριες/στες το υλικό ώστε να κατανοηθεί ο ρόλος της.

Η πρώτη θεματική ενότητα αφορά την εμφάνιση και τον χαρακτήρα της Μεγάλης Ιδέας αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, σε σύνδεση με την προσωπικότητα του Κωλέττη, του πολιτικού που έχει καταγραφεί στην ιστορική μνήμη ως ο «εισηγητής» της. Κλείνει με ένα όχι πολύ γνωστό γεγονός, τα Μουσουρικά, το οποίο έχει και αυτοτελή σημασία, αλλά αποτελούσε και τροχιοδεικτική βολή που φώτιζε τις μελλοντικές εξελίξεις.

Ακολουθεί η ενότητα του Κριμαϊκού Πολέμου, ο οποίος αποτέλεσε και καθοριστική δοκιμασία για τη Μεγάλη Ιδέα. Η απόπειρα προώθησής της στο πλαίσιο αυτού του –ουσιαστικά– παγκόσμιου πολέμου είχε τραγικές επιπτώσεις για την Ελλάδα. Θα έπρεπε να έχουν οδηγήσει στα αναγκαία συμπεράσματα, δυστυχώς όμως... Τις αμέσως επόμενες δεκαετίες η Ελλάδα όντως διεύρυνε τα σύνορά της, το 1864 ενσωμάτωσε τα Επτάνησα και το 1881 τη Θεσσαλία και την περιοχή της Άρτας. Η προσπάθεια να εμφανιστούν αυτές οι προσαρτήσεις ως «νίκες της μεγαλοϊδεατικής στρατηγικής» δεν είναι πειστική. Και στις δύο περιπτώσεις οι ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις (και η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην περίπτωση της Θεσσαλίας) ήταν ο βασικός παράγοντας. Πάνω από όλα, αυτό που συνειδητά αποσιωπάται είναι πως στις περιοχές αυτές, όπως και στην Κρήτη, υπήρχε συντριπτική αριθμητική υπεροχή του ελληνικού πληθυσμού αλλά και μακροχρόνιοι αγώνες του πληθυσμού τους για την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας και την ένωση με την Ελλάδα. Τα καθοριστικά αυτά στοιχεία δεν υπήρχαν ούτε στη Μακεδονία ούτε στη Μικρά Ασία – και αυτή είναι η θεμελιώδης διαφορά.

Οι ενόπτες που ακολουθούν προκαλούν μόνο θλίψη, όσο ψυχρά και αντικειμενικά κι αν επιβάλλεται να τις προσεγγίσουμε. Η σφαγή στο Δήλεσι, τα συγκλονιστικά Λαυρεωτικά και το σκάνδαλο του χρηματιστηρίου, η χρεοκοπία του 1893, η «εθνική ανάταση» της Ολυμπιάδας του 1896 και του Λούπη, η ήττα του 1897 συγκαταλέγονται στις πιο μαύρες σελίδες της ελληνικής ιστορίας. Και αν η επίσημη ιστορία στέκεται στις «εθνικές» ταπεινώσεις, η οπτική αυτού του βιβλίου θέλει να φωτίσει τους χιλιάδες που έχασαν τη ζωή τους είτε στις πολεμικές τυχοδιωκτι-

κές περιπέτειες, είτε στις μεγάλες απεργίες του Λαυρίου, είτε αυτοκτονώντας κατεστραμμένοι από τους «εθνικούς» ευεργέτες.

Ο 20ός αιώνας αρχίζει με τη «μακεδονική σαλάτα», το έδεσμα το οποίο χρησιμοποιήσαν στη γαλλική κουζίνα για να συμβολίσουν το αξεδιάλυτο κουβάρι εθνοτήτων που ήταν τότε η Μακεδονία. Αυτό δεν μπορούσε να το παραδεχτεί ο ελληνικός μεγαλοϊδεατικός εθνικισμός, που θεωρούσε τη Μακεδονία «μία και ελληνική» και ονόμασε τη σαλάτα ρωσική (!), πιστεύοντας πως με αυτόν τον τρόπο θα ξόρκιζε τις στατιστικές. Στη συγκεκριμένη ενότητα επισημαίνεται και η ύπαρξη μιας άλλης οπτικής που επιδίωξαν, μέσα από πολλές αντιφάσεις, να εκφράσουν στελέχη της ΕΜΕΟ. Η οπτική αυτή, με τον διεθνισμό και την αποδοχή της πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής φυσιογνωμίας της Μακεδονίας στον πυρήνα της, πητήθηκε πρώτιστα στο εσωτερικό της οργάνωσης, όπου επικράτησε η εθνικιστική γραμμή της βουλγαρικής αστικής τάξης.

Το 1910 είναι η χρονιά που στην πολιτική ζωή της Ελλάδας θα ανατείλει και θα κυριαρχήσει θετικά ή αρνητικά επί είκοσι πέντε χρόνια το άστρο του Βενιζέλου. Οι συνθήκες υπό τις οποίες ο εκλεγμένος, τον Μάιο του 1910, πρωθυπουργός της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας θα βρεθεί τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου εκλεγμένος βουλευτής του ελληνικού Κοινοβουλίου και τον Οκτώβριο πρωθυπουργός της Ελλάδας (!) αξίζει να μελετηθούν, καθώς πολλά από όσα ακολούθησαν έχουν τη ρίζα τους σε αυτήν την περίοδο.

Έπεται η ενότητα με τα πολύ δύσκολα χρόνια του Δικασμού, της κατοχής μεγάλου μέρους της χώρας από τις δυνάμεις της Αντάντ, τη δημιουργία δύο «Ελλάδων» που έχυσαν αίμα μεταξύ τους και τελικά την επιβολή από τα κατοχικά στρατεύματα του Βενιζέλου και τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π. Τα δραματικά γεγονότα της περιόδου συνδυάζονται με την απύθμενη υποκρισία και των δύο αστικών παρατάξεων, οι οποίες, θεωρητικά, ομνύαν στο έθνος και στη Μεγάλη Ιδέα και στην πράξη δεν δίστασαν να εκχωρήσουν το έδαφος και την ανεξαρτησία της χώρας στους ιμπεριαλιστές.

Η τελευταία μεγάλη ενότητα περιγράφει τον δρόμο προς την προκυμαία της Σμύρνης. Ο δρόμος ξεκίνησε από την Ουκρανία, άλλο ένα νήμα που συνδέει το τότε με το τώρα, με την ανθρωπιστικά πιο ανήθικη, διπλωματικά τυχοδιωκτική και ατελέσφορη και στρατιωτικά καταδικασμένη εκστρατεία στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Η εκστρατεία στην Ουκρανία, η πιο αποσιωπημένη από την επίσημη ιστοριογραφία σελίδα της ιστορίας της χώρας, δεν ήταν μια «ατυχής» επιλογή. Ήταν ενταγμένη και απόλυτα συμβατή με τη λογική της Μεγάλης Ιδέας, όπως την αντιλαμβάνονταν ο Βενιζέλος και το πιο επιθετικό τμήμα της ελλη-

νικής αστικής τάξης. Τα εγκλήματα της Οδησσού και της Σεβαστούπολης ακολούθησαν οι επαχθείς όροι της ανακωχής του Μούδρου και της Συνθήκης των Σεβρών, όροι που δεν έγιναν αποδεκτοί από κανέναν και προκάλεσαν τον ξεσηκωμό του τουρκικού λαού. Ο τρόπος που επέλεξε η ελληνική πλευρά να επιβάλει το αδύνατο ήταν η μετατροπή του ελληνικού στρατού σε όργανο του αγγλικού ιμπεριαλισμού. Το αποτέλεσμα γράφτηκε τον Σεπτέμβριο του 1922 στην προκουμαία Κε της Σμύρνης.

Για το υλικό του βιβλίου

Το υλικό στο οποίο στηρίχτηκε το βιβλίο στο μεγαλύτερο μέρος του δεν είναι πρωτότυπο. Υπάρχει καταγεγραμμένο σε επίσημα έγγραφα, σε επίσημες στατιστικές, σε απομνημονεύματα των μεγάλων πρωταγωνιστών της ιστορίας, όπως του Μακρυγιάννη, του Βενιζέλου ή του Τσόρτσιλ, αλλά και λιγότερο γνωστών, όπως του γραμματέα του Κωλέττη Ν. Δραγούμη, του υπουργού της περιόδου του Όθωνα Σ. Πήλικα ή του στρατηγού Κοντούλη από το μικρασιατικό μέτωπο. Σε μαρτυρίες ανώτατων στρατιωτικών ή διπλωματών, σε πρωτοσέλιδα των *Times* του Λονδίνου, της *Il Messaggero* ή της *Ακρόπολης*, της *Καθημερινής* και του *Ριζοσπάστη*. Πάνω από όλα, σε πολύτιμες ιστορικές μελέτες που φωτίζουν πλευρές των γεγονότων, συχνά με τον δικό τους προβολέα.

Κάθε κεφάλαιο έχει την αυτονομία του, ομάδες κεφαλαίων συνθέτουν μια ενότητα, οι ενότητες το βιβλίο. Ορισμένα κεφάλαια δεν βλέπουν για πρώτη φορά τη δημοσιότητα, έχουν αναρτηθεί στο φιλόξενο *Kommon.gr*, το οποίο δίνει με συνέπεια τη μάχη των ιδεών από τη σκοπιά του κόσμου της εργασίας.

Η εποχή μας είναι εποχή των «τεράτων, ο παλιός κόσμος πεθαίνει, ο καινούργιος παλεύει να γεννηθεί», κατά τη γνωστή ρήση του Αντόνιο Γκράμσι. Σε μια τέτοια εποχή οι πιο παλιές, απάνθρωπες ιδέες εμφανίζονται με το προσωπείο του καινούργιου για να οδηγήσουν σε νέες τραγωδίες. Το εκφράζει με τον μοναδικό του τρόπο ο Μπρεχτ: «Στεκόμουν πάνω σ' ένα λόφο κι είδα το Παλιό να πλησιάζει, μα ερχόταν σα Νέο. [...] Ολόγυρα στέκανε όσοι εμπνέονταν από τον τρόπο κραυγάζοντας: φτάνει το Νέο, το Ολοκαίνουργιο, χαιρετήστε το Νέο, γίνεται και εσείς νέοι σαν και εμάς! Κι αυτοί που ακούγανε, τίποτα άλλο δεν ακούγανε από τις κραυγές τους. [...] Έτσι το Παλιό έκανε την εμφάνισή του σε Νέο μασκαρεμένο κι η πομπή συνέχιζε να προχωράει μες στη νύχτα, μα αυτό που πήρανε για χάραμα ήταν το φως απ' τις φωτιές στον ουρανό. Και η κραυγή: φτάνει το Νέο, το Ολοκαίνουργιο, χαιρετήστε το Νέο, γίνεται

και εσείς νέοι σαν και εμάς [...] πιο εύκολα θα ακουγότανε, αν όλα δεν είχανε πνιγεί μες στις ομοβροντίες των όπλων».

Αν το βιβλίο αυτό, λοιπόν, συμβάλλει στο ελάχιστο στον προβληματισμό για τα όσα επιχειρείται σήμερα να εμφανιστούν ως «Μεγάλες Ιδέες», τότε θα έχει επιτύχει τον στόχο του...

Πολλά, μεγάλα ευχαριστώ...

Το βιβλίο αυτό έχει την τιμή και την τύχη να φιλοξενεί, στον πρόλογο, τις θέσεις του καθηγητή Φυσικής Εμμανουήλ Σαριδάκη. Είναι μια σταθερή επιλογή, όπως και στις 21 ρωγμές στην επίσημη ιστορία για το 1821, στον πρόλογο να φιλοξενούνται απόψεις επιστημόνων που διαπρέπουν σε άλλον τομέα από αυτόν της ιστορίας, αλλά συνειδητοποιούν τη μεγάλη σημασία της στην ιδεολογική πάλη.

Έχει την τιμή και την τύχη επίσης να φιλοξενεί, στο παράρτημα που το ολοκληρώνει, την εργασία του δρα Αρχαιολογίας και μέλους του Δ.Σ. του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων, του Κώστα Πασχαλίδη, με θέμα «Η αρχαιολογική δραστηριότητα του ελληνικού κράτους στη Μικρά Ασία από το 1919 μέχρι το 1922: τα πεπραγμένα και τα χαρακτηριστικά μιας παράλληλης “εκστρατείας”». Ο Κώστας Πασχαλίδης φωτίζει μια άγνωστη στο ευρύ κοινό, αλλά πολύ σημαντική πτυχή της μικρασιατικής εκστρατείας. Τους ευχαριστώ πολύ και τους δύο!

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης στον Γιάννη Καραχάλιο των εκδόσεων Τόπος για την εμπιστοσύνη του και τον συντονισμό του εγχειρήματος. Στη Νώρα Πολίτη για την εξαιρετική και επίπονη επιμέλεια. Στην Όλγα Σακαλή για τις καίριες μορφολογικές και ιδεολογικές υποδείξεις. Στην Έλλη Αλεξίου για τον εμπνευσμένο καλλιτεχνικό σχεδιασμό του εξωφύλλου. Στις συναδέρφισσες και στους συναδέρφους εκπαιδευτικούς για την ηθική και πρακτική καθημερινή στήριξή τους. Στις φίλες και στους φίλους που αγκάλιασαν την πρώτη δειλή συγγραφική μου απόπειρα και μου έδωσαν θάρρος να αποτολμήσω τη δεύτερη...

Σπύρος Αλεξίου

Πρόλογος

Σε μία από τις περιέργες συμπτώσεις της ιστορίας, τη φετινή χρονιά στη χώρα μας γιορτάσαμε τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση και πενήσαμε για τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τι έγινε όμως στο ενδιάμεσο; Πώς ο θρίαμβος ενός επαναστατημένου έθνους, που «σήκωσε κεφάλι» για να αποκτήσει το κράτος του, ακολουθήθηκε από την καταστροφή και την αποτυχία να γίνει «η Ελλάς των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών»; Ακριβώς αυτό το ερώτημα προσπαθεί να απαντήσει ο Σπύρος Αλεξίου στις σελίδες του βιβλίου που κρατάτε στα χέρια σας.

Μετά την Επανάσταση του 1821, στα εδάφη του ελληνικού αστικού κράτους δεν συμπεριλήφθηκαν σημαντικά οικονομικά κέντρα της εποχής, κέντρα με ισχυρή παρουσία ελληνόφωνων πληθυσμών, στα οποία άρχισε να έχει πρωτεύοντα ρόλο η ελληνόφωνη αστική τάξη. Σε αυτό το πλαίσιο η ελληνική αστική τάξη επιδίωκε να διευρύνει την εσωτερική της αγορά –επιδίωξη που υιοθέτησαν και οι υπόλοιπες βαλκανικές αστικές τάξεις– και να επιτύχει την εθνική ομογενοποίηση, αξιοποιώντας ιστορικές εθνοτικές και εθνοφυλετικές παραδόσεις.

Αυτή η αντικειμενική ανάγκη βρήκε την ιδεολογική της έκφραση στη Μεγάλη Ιδέα. Χαρακτηριστικό είναι ότι, πέρα από τον Κωλέττη, υπέρ της Μεγάλης Ιδέας τάσσονταν και οι οπαδοί του αντίπαλου αγγλικού κόμματος, ένδειξη της στρατηγικής ενότητας της αστικής τάξης του νέου κράτους. Η μόνη διαφορά ήταν ότι ο Κωλέττης θεωρούσε την εδαφική επέκταση προϋπόθεση της ισχυροποίησης του ελληνικού αστικού κράτους, ενώ οι οπαδοί του αγγλικού κόμματος ότι η οικονομική ισχυροποίηση του αστικού κράτους θα εξασφάλιζε την εδαφική του επέκταση. Από την άλλη, θερμός υποστηρικτής της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε και ο Όθωνας, ο οποίος επιχείρησε να την προωθήσει εμπλεκόμενος στον Κριμαϊκό Πόλεμο στο πλευρό της τσαρικής αυτοκρατορίας. Ωστόσο, οι

συγκεκριμένοι σχεδιασμοί προσέκρουσαν στη στάση της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας.

Η Μεγάλη Ιδέα αναζωπυρώθηκε μετά την έξωση του Όθωνα, την εκχώρηση των Επτανήσων (1864) κατά την ενθρόνιση του βασιλιά Γεωργίου Α΄ και ακόμη περισσότερο μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), οπότε το ελληνικό αστικό κράτος ακολουθούσε μόνιμη πολιτική προσάρτησης εδαφών. Στην προσάρτηση της Θεσσαλίας συνετέλεσε και η αλλαγή στάσης της Μεγάλης Βρετανίας, παρότι συνέχιζε γενικά να επιθυμεί τη διατήρηση των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την οποία αντιμετώπιζε ως παράγοντα ενίσχυσης της εξωτερικής της πολιτικής στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο και, αντίστοιχα, ως παράγοντα ανάσχεσης των σχεδίων επέκτασης της ρωσικής αυτοκρατορίας στην ίδια περιοχή. Παρ' όλα αυτά, η φάση αυτή δείχνει να ολοκληρώνεται με την ήττα του ελληνικού αστικού κράτους στον πόλεμο του 1897, που είχε ως συνέπεια και τη χρεοκοπία του, η οποία αναγκαστικά οδήγησε σε μια εν μέρει ανάσχεση της Μεγάλης Ιδέας.

Στο γύρισμα του αιώνα η χρόνια είσοδος των ξένων κεφαλαίων στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε καταστήσει κυρίαρχες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και είχε αρχίσει να υποσκάπτει το φεουδαρχικό εποικοδόμημα. Αυτές οι εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα την επανάσταση των Νεότουρκων (1908). Το αστικό κίνημα των Νεότουρκων είχε όμως μια ιδιομορφία: δεν αποτελούνταν κυρίως από εκπροσώπους της αναδυόμενης αστικής τάξης ή αστούς διανοούμενους, αλλά από ανώτερα στελέχη του οθωμανικού κράτους, και ειδικότερα του οθωμανικού στρατού, που είχαν εκπαιδευτεί στα δυτικοευρωπαϊκά καπιταλιστικά κράτη και επιδίωκαν να αναμορφώσουν την αυτοκρατορία σε ένα σύγχρονο αστικό κράτος. Για αυτό αρχικά οι Νεότουρκοι ήταν ιδιαίτερα ανεκτικοί με τις αλλοεθνείς αστικές τάξεις (ελληνική, αρμενική, εβραϊκή, σλαβόφωνη κ.ά.) που κυριαρχούσαν σε πολλά από τα οικονομικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.ά.) αλλά και στο πιστωτικό σύστημα. Αυτές τις αστικές τάξεις τις αντιμετώπιζαν ως βάσεις στήριξης του κινήματός τους, επιδιώκοντας τη διαμόρφωση ενός πολυεθνοτικού αστικού κράτους.

Ωστόσο, τα αλληλοσυγκρουόμενα σχέδια των αστικών τάξεων των Βαλκανίων και οι αντίστοιχοι μεγαλοϊδεατισμοί τους, που διαπλέκονταν με τους διεθνείς ανταγωνισμούς σε μια εποχή περάσματος του καπιταλισμού στην εποχή του ιμπεριαλισμού, καθιστούσαν αντικειμενικά δύσκολο ένα τέτοιο εγχείρημα. Πλέον η ενδυνάμωση του κάθε αστικού κράτους απαιτούσε τη συντριβή των γειτονικών του και η εδαφική του επέκταση προϋπέθετε την εθνική ομογενοποίηση, οδηγώντας σε επί-

σημες ή ανεπίσημες ανταλλαγές πληθυσμών και εθνοκαθάρσεις. Συνεπώς, η επιδίωξη της Μεγάλης Ιδέας, ενώ την περίοδο που η αστική τάξη, ως ανερχόμενη, τσάκιζε τις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής οι οποίες επικρατούσαν ακόμη στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παράλληλα καταπολεμούσε την εθνοτική και θρησκευτική καταπίεση είχε προοδευτικό χαρακτήρα, τον έχασε όταν και οι άλλες αστικές τάξεις (τουρκική κ.ά.) εγκαθίδρυσαν τη δική τους εξουσία στα εδάφη που λογάριαζε να αποσπάσει η ελληνική.

Όπως έγραψε ο Εμμανουήλ Ροΐδης: «Αλλ' αι επωφελέστερον εσχάτως επιδιωχθείσαι εθνογραφικά μελέται αποδεικνύουσι καθ' εκάστην δυσχερεστέραν πάσαν απόπειραν δικαίας διανομής της τουρκικής κληρονομίας. Τας δε δυσχερείας του έργου επαυξάνει, αδύνατον καθιστώσα οιονδήποτε συμβιβασμόν, οι παρά τοις λαοίς τούτοις επιφοίτησις της αρχής των εθνοτήτων. Καθ' ην ώρα οι πλείστοι των κατοίκων της χερσονήσου κηρύσσονται έτοιμοι να υποστώσι πάσαν καταστροφήν και εξόντωνιν μάλλον ή να υπομείνωσι την στέρψιν του αλβανισμού, βουλγαρισμού ή ρουμανισμού αυτών, τα δε παρέχοντα το πολύτιμον τούτο προνόμιον γεωγραφικά όρια ουδαμού είνε ευχάρακτα και πολλαχού ουδέ καν ορατά, ουδέ λόγος δύναται να γίνη περί αδελφικής συμβιώσεως εθνών βλεπόντων καθ' ύπνους μεγάλην Βουλγαρίαν, αρχαίαν Σερβίαν, αλβανικόν κράτος, Ρουμανίαν μέχρι Πίνδου και Ελλάδα μέχρι του Αίμου, ήτοι την ανέφικτον ανάγκην ν' αλληλοσφαγώσιν, αφού δεν υπάρχει επί του χάρτου τόπος ικανός να συνυπάρξωσιν τα όνειρα τούτα» [Ζέβγος Γ., *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας* (τ. Β'), Αθήνα, Τα Νέα Βιβλία, 1945, σελ. 94-95].

Ακριβώς αυτές οι εξελίξεις οδηγούσαν και σε αλλαγή του χαρακτήρα των συγκρούσεων της εποχής. Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος ήταν στο μεταίχμιο των δύο εποχών, για αυτό παρουσίαζε και πολλά αντιφατικά χαρακτηριστικά, άλλα προερχόμενα από το παρελθόν και άλλα από το μέλλον. Από τη μία, υπήρχαν ακόμη πληθυσμοί υπό εθνοτική και θρησκευτική καταπίεση –αν και οι Νεότουρκοι είχαν περικόψει πολλούς από τους περιορισμούς του φεουδαρχικού εποικοδομήματος– και, από την άλλη, ο αγώνας των αστικών τάξεων δεν διεξαγόταν πλέον εναντίον της φεουδαρχικής εξουσίας του σουλτάνου, αλλά εναντίον μιας αστικής κυβέρνησης (η οποία όμως δεν είχε ξεκαθαρίσει οριστικά και σε όλα τα εδάφη της αυτοκρατορίας, κυρίως, το φεουδαρχικό εποικοδόμημα και, δευτερευόντως, ορισμένα κατάλοιπα στις σχέσεις παραγωγής).

Αυτήν την αντιφατική μεταβατική εποχή προσπάθησε να αναδείξει και ο ηγέτης του επαναστατικού κινήματος στην τσαρική αυτοκρατορία: «Η αποτίναξη κάθε φεουδαρχικού ζυγού, κάθε καταπίεσης των εθνών, κάθε προνομίου ενός από τα έθνη ή μιας από τις γλώσσες, αποτελεί

απόλυτη υποχρέωση του προλεταριάτου ως δημοκρατικής δύναμης, είναι απόλυτο συμφέρον της προλεταριακής ταξικής πάλης, που τη συσκοτίζουν και την ανακόπτουν οι εθνικές φαγωμάρες. Η υποβοήθηση όμως του αστικού εθνικισμού πέρα από αυτά τα όρια, τα αυστηρά περιορισμένα μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, ισοδυναμεί με προδοσία του προλεταριάτου και με πέρασμα με το μέρος της αστικής τάξης» (Λένιν Β.Ι., *Κριτικά σημειώματα πάνω στο εθνικό ζήτημα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1992, σελ. 25).

Πέρα όμως από την ανιφατικότητα των χαρακτηριστικών του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, ο ιστορικά συντηρητικός χαρακτήρας της Μεγάλης Ιδέας αναδείχτηκε στον Β΄ Βαλκανικό, ο οποίος αποτέλεσε σύγκρουση μεταξύ ασικών κρατών με διακύβευμα την εδαφική τους επέκταση. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι στέρησαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία την πλειονότητα των ευρωπαϊκών της εδαφών και ενταφίασαν οριστικά τα σχέδια των Νεότουρκων για ένα πολυεθνικό αστικό κράτος. Πλέον η συγκρότηση του τουρκικού αστικού κράτους θεωρούνταν συνώνυμη της διαμόρφωσης τουρκικής εθνικής αστικής τάξης, της υποσκέλισης της δύναμης των αλλοεθνών αστικών τάξεων και τελικά της εθνικής ομογενοποίησης και των εθνοκαθάρσεων (ήδη από το 1912 άρχισε το πογκρόμ εναντίον των Ελλήνων και των Βουλγάρων της Ανατολικής Θράκης).

Σε αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να σημειώσουμε ότι οι αντιθέσεις της ελληνικής και της τουρκικής αστικής τάξης αρχίζουν πλέον να διαπλέκονται όλο και περισσότερο με τις ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις, όπως αυτές εκδηλώθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Ιμπεριαλιστικό Πόλεμο και στα παζάρια για το μούρασμα της πολεμικής λείας (ο ίδιος ο Λένιν έβλεπε τους Βαλκανικούς ως προπομπούς του Α΄ Παγκοσμίου). Γίνεται, λοιπόν, αμέσως κατανοητό ότι η Μεγάλη Ιδέα μπορούσε πλέον να υπάρξει μόνο ως τμήμα των σχεδιασμών μιας ιμπεριαλιστικής συμμαχίας. Το γεγονός αυτό φανερώθηκε τόσο με τον λεγόμενο Εθνικό Δικασμό κατά τη διάρκεια του πολέμου (αφορούσε την επιλογή της μιας ή της άλλης ιμπεριαλιστικής συμμαχίας) όσο και με τη συμμετοχή του ελληνικού στρατού στην ιμπεριαλιστική εκστρατεία εναντίον της νεαρής σοβιετικής εξουσίας. Μάλιστα, ο Βενιζέλος τόνισε στον επικεφαλής του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην Κριμαία στρατηγό Νίδερ ότι τα ελληνικά στρατεύματα με τη συμμετοχή τους στην επίθεση εναντίον των μπολσεβίκων «καθάρισαν τον δρόμο προς τη Μικρά Ασία, που ήταν γεμάτος ακάθια».

Προκειμένου η ελληνική αστική τάξη να δικαιολογήσει τα επεκτατικά της σχέδια, χρησιμοποίησε μόνο προσχηματικά την παρουσία ελληνικών πληθυσμών στη Μικρά Ασία. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι στο υπόμνημα που κατέθεσε ο ίδιος ο Βενιζέλος στο λεγόμενο Συνέδριο της

Ειρήνης γινόταν φανερό ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί μειοψηφούσαν στις περιοχές που διεκδικούσε το ελληνικό κράτος (περιοχή Σμύρνης και Ανατολική Θράκη), ενώ πλειοψηφούσαν σε περιοχές για τις οποίες δεν εγέρθηκαν αξιώσεις (όπως η Κύπρος, που αποτελούσε βρετανική αποικία, ή τα Δωδεκάνησα, που όμως είχαν αποδοθεί στους Ιταλούς). Οι διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους, δηλαδή της ελληνικής αστικής τάξης, λοιπόν, δεν στηρίζονταν στην αρχή των εθνοτήτων, αλλά στην οικονομική και γεωπολιτική σημασία των εδαφών. Στη Σμύρνη παραγόταν το 30% του προπολεμικού οθωμανικού ΑΕΠ, ενώ η Ανατολική Θράκη ήταν κρίσιμη για τον έλεγχο των Στενών του Βοσπόρου.

Τελικά η μεταβολή του συσχετισμού δυνάμεων, οι αντιθέσεις στο πλαίσιο της Αντάντ και ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε η αρνητική στάση μεγάλων τμημάτων του ελληνικού πληθυσμού απέναντι στη συνέχιση του πολέμου οδήγησαν στη συντριβή της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας. Η ενδυνάμωση του κινήματος του Κεμάλ, σε συνδυασμό με την εξαρχική αρνητική στάση της Ιταλίας απέναντι στην ελληνική παρουσία στη Σμύρνη (την οποία ήθελε να ενσωματώσει στο πλαίσιο της μεσογειακής της πολιτικής), όπως και της Γαλλίας (η οποία αντιμετώπιζε την ελληνική παρουσία ως προέκταση των βρετανικών σχεδιασμών, ενώ δεν επιδίωκε την πολυδιάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ο κυριότερος προπολεμικός πιστωτής της), και τελικά η μεταβολή της Βρετανίας συνέβαλαν σε αυτήν την έκβαση.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε κάποιος να πει ότι η πορεία της Μεγάλης Ιδέας ακολούθησε κατά κάποιον τρόπο την πορεία της ελληνικής αστικής τάξης από τον πρώιμο καπιταλισμό στην ενσωμάτωσή της στο νέο ιμπεριαλιστικό στάδιο. Η ίδια η κατάληξή της στις στάχτες της Σμύρνης αναδεικνύει καθαρά το πόσο ουτοπική είναι η αντίληψη ότι οι εργατικές-λαϊκές δυνάμεις μπορούν να στηρίξουν την ασφάλειά τους στις ισχυρές συμμαχίες της αστικής εξουσίας. Όπως έδειξε η μικρασιατική εκστρατεία, η αφερεγγυότητα των πιο ισχυρών σύμμαχων καπιταλιστικών κρατών προς τα λιγότερο ισχυρά είναι ενδογενές στοιχείο των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων και του ανταγωνισμού τους, ο οποίος διέπεται από την αρχή «ο θάνατός σου η ζωή μου». Οι ισχυρότεροι έχουν πλεονέκτημα σε νέες κινήσεις, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει, μεταξύ άλλων, και στην εγκατάλειψη των ασθενέστερων συμμάχων τους. Και ίσως αυτό είναι και ένα από τα διδάγματα του βιβλίου του Σπύρου Αλεξίου.

Εμμανουήλ Σαριδάκης,
Καθηγητής στο Baylor University του Τέξας

Μεγάλη Ιδέα (Α΄ μέρος): η δημόσια εμφάνιση

Το Βασίλειο της Ελλάδος δεν είναι η Ελλάδα, είναι μικρό τμήμα της και μάλιστα το μικρότερο και το φτωχότερο. Έλληνας δεν είναι μόνο αυτός που κατοικεί στο βασίλειο αλλά και ο κάτοικος των Ιωαννίνων, της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Κωνσταντινούπολης, της Τραπεζούντας, της Κρήτης, της Σάμου και οποιουδήποτε μέρους της ελληνικής ιστορίας ή φυλής. Δύο είναι τα μεγάλα κέντρα του ελληνισμού. Η Αθήνα η πρωτεύουσα του βασιλείου. Η Κωνσταντινούπολη η μεγάλη πρωτεύουσα, το όνειρο και η ελπίδα των Ελλήνων.¹

Τα λόγια αυτά του Ιωάννη Κωλέττη έχουν καταγραφεί στη συλλογική μνήμη σαν ληξιαρχική πράξη γέννησης της Μεγάλης Ιδέας, της ιδεολογικής κατασκευής που σημάδεψε με τον έναν ή τον άλλον τρόπο την πολιτική, πολιτιστική και στρατιωτική ζωή του ελληνικού κράτους περίπου για ογδόντα χρόνια, προτού καεί οριστικά στις φλόγες της Σμύρνης τον Σεπτέμβριο του 1922. Όπως θα δούμε, πιο σωστό θα ήταν να χαρακτηρίζονταν ως πρώτη της «δημόσια εμφάνιση», καθώς προϋπήρχε και ως ιδέα και ως όρος.

Τα λόγια αυτά αποτελούν απόσπασμα της ομιλίας του Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1843. Η τυπική ονομασία της, με βάση τα δημοσιευμένα πρακτικά της, ήταν η *Της Γ΄ Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις* και είχε προκύψει από την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Συνεδρίασε για πρώτη φορά στις 8 Νοεμβρίου 1843 σε μια αίθουσα υποδοχών και χορού του Μεγάρου της Παλαιάς Βουλής και ήταν επιφορτισμένη με το καθήκον να καταρτίσει το πρώτο μεταπαναστατικό σύνταγμα της χώρας. Έλαβαν μέρος 244 πληρεξούσιοι,

1. Llewellyn-Smith, M., *Το όραμα της Ιωνίας: η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922* (Λ. Κάσδαγλη μετ.), Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009, σελ. 36.

προερχόμενοι κυρίως από περιοχές του ελληνικού κράτους, τα σύνορα του οποίου καθορίστηκαν με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3ης Φεβρουαρίου 1830.

Αξίζει να σημειωθεί, διότι σχετίζεται με τη γέννηση και τη διαμόρφωση της Μεγάλης Ιδέας, πως στην Εθνοσυνέλευση συμμετείχαν και Έλληνες από περιοχές που δεν συμπεριλαμβάνονταν στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, όπως η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, η Σάμος κ.ά. Αφορμή για να σχηματιστεί και να διατυπωθεί ως ιδέα υπήρξε η μεγάλη συζήτηση για τον διαχωρισμό ή μη των Ελλήνων σε «αυτόχθονες», δηλαδή καταγόμενους από περιοχές που συμπεριλήφθηκαν στο ελληνικό κράτος το 1830, και «ετερόχθονες», δηλαδή καταγόμενους από άλλες περιοχές της Βαλκανικής Χερσονήσου, της Μικράς Ασίας ή των νησιών που δεν συμπεριλήφθηκαν μεν στο πρώτο ελεύθερο ελληνικό κράτος, αλλά κατά μία ασαφή και απροσδιόριστη συλλογική αντίληψη θεωρούνταν «ελληνικές». Η αντιπαράθεση ήταν οξυτάτη, καθώς για πολλούς –και όχι μόνο από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα– καλές ήταν οι σπαραξικάρδιες διακηρύξεις για τα «σκλαβωμένα αδέρφια», η μοιρασιά όμως τής ούτως ή άλλως μικρής πίτας του νέου κρατιδίου ήταν άλλη ιστορία. «Αλύτρωτα αδέρφια», σύμφωνα, όχι όμως και να έχουν το δικαίωμα να διορίζονται σε δημόσιες θέσεις στο ελληνικό κράτος! Άλλο η πατρίδα, άλλο ο διορισμός...

Οι «πρόδρομοι» του Κωλέττη

Ο Κωλέττης, λοιπόν, καταγράφηκε ως ο «νονός», αν και ποτέ ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε τον συγκεκριμένο όρο. Το βέβαιο είναι πως θα ήταν λάθος να το θεωρήσουμε πυροτέχνημα του Ηπειρώτη αδίστακτου πολιτικού. Η ιδέα μιας «μεγάλης Ελλάδας» με εντελώς ασαφή όρια υπάρχει πριν ακόμη από την Επανάσταση, όχι μόνο ως μια «ρομαντική» αναπόληση παλιότερων εποχών. Δεν πρέπει, άλλωστε, να παραβλέψουμε το γεγονός πως στο ελληνικό κράτος δεν συμπεριλήφθηκαν περιοχές στις οποίες υπήρχαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, αλλά υπήρξε και επαναστατική διαδικασία, όπως η Ήπειρος, το Πήλιο, η Δυτική Μακεδονία και η Χαλκιδική, η Κρήτη και νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, με κορυφαίο παράδειγμα τη Σάμο.

Όλες αυτές οι παράμετροι αποτυπώνονται ως ασαφείς επιδιώξεις και σε κείμενα πολιτικών ή διανοουμένων της εποχής, Ελλήνων και ξένων, που προϋπήρχαν της ομιλίας του Κωλέττη. Ακολουθούν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Ένας Βαυαρός «χαρτογιακάς»

Ο Γεώργιος-Λουδοβίκος φον Μάουρερ ήταν Βαυαρός νομομαθής και ακαδημαϊκός. Έγινε δικαστικός, μέλος της ακαδημίας και καθηγητής της Ιστορίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Μονάχου. Ακολούθησε τον Όθωνα στην Ελλάδα ως μέλος της Αντιβασιλείας, επιφορτισμένος με την οργάνωση της δικαιοσύνης, της εκκλησίας και της παιδείας. Ανακλήθηκε το 1834 μετά τη σύγκρουσή του με τον επικεφαλής της Αντιβασιλείας Ιωσήφ-Λουδοβίκο Άρμανσπεργκ. Αντιφατική προσωπικότητα, σε αυτόν οφείλονται κατά κύριο λόγο η σύνταξη βασικών νομικών κωδίκων στην Ελλάδα, οι οποίοι ίσχυαν για πάνω από 100 χρόνια, και η προσπάθεια για ανασύσταση της δημόσιας διοίκησης κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ταυτόχρονα όμως, όπως γράφει ο Δημήτρης Φωτιάδης:

Ο πιο καπάτος από τους αντιβασιλιάδες που μας έστειλε ο Λουδοβίκος στάθηκε ο Γεώργιος φον Μάουρερ, σύμβουλος της επικρατείας στη Βαυαρία και καθηγητής στα νομικά στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Είτανε 43 χρονών, επαρμένος και σχολαστικός. [...] Είταν όμως δουλευτής. Από τα ξημερώματα ίσαμε βαθιά τη νύχτα βρισκόταν αδιάκοπα βυθισμένος στα χαρτιά του, σκαρώνοντας βουνά διατάγματα και νόμους, σίγουρος πως άμα τους αποχτούσαμε μεμιάς θα ευτυχίσουμε. Αδιαφορούσε βέβαια αν είτανε ή όχι φτιαγμένοι πάνω σε μέτρα που ταίριαζαν στα δικά μας: μέσα στη σχολαστική σοφία του δεν καταδέχτηκε να το εξετάσει. Τους μαστόρευε, καθώς λέει ο Μέντελσον Μπαρτόλντι, για «Νεφελοκοκκυγίαν τινά, όπως θα ονόμαζεν αυτήν ο Αριστοφάνης». [...] Αν κι έμεινε τόσο καιρό στον τόπο μας και τον κυβέρνησε κι έφτιασε σωρούς τους νόμους για να ευτυχίσουμε, τόσο τον είχε μάθει ο σοφός αυτός άνθρωπος, που φεύγοντας έγραψε στο βιβλίο του πως η Ελλάδα... βγάξει ζάχαρη, κουρμάδες και καφέ!²

Το 1835 εκδόθηκε στη Χαϊδελβέργη το τρίτομο έργο του *Ο ελληνικός λαός*, μια εντυπωσιακή σε έκταση τοιχογραφία των πρώτων χρόνων του Όθωνα και της Αντιβασιλείας. Ο πρόλογος του συγγραφέα φέρει την ημερομηνία 1 Ιουνίου 1835, επομένως σε διάστημα μόλις δέκα μηνών (!) από την απομάκρυνσή του από την Αντιβασιλεία είχε ήδη συντάξει το ογκώδες έργο του, το οποίο τυπώθηκε πάραυτα. Για πάνω από 110 χρόνια παρέμεινε αμετάφραστο στα ελληνικά και μόλις επί Κατοχής, το 1943, εκδόθηκε μια πρώτη μετάφρασή του από τον καθηγητή Χρήστο Πράτσικα και τον εφέτη Ευστάθιο Καραστάθη, σε στρυφνή καθαρεύου-

2. Φωτιάδης Δ., *Κολοκοτρώνης* (9η έκδ.), Αθήνα, Δωρικός, 1986, σελ. 256-257.

σα, χωρίς να κατορθώσει να τραβήξει την προσοχή των μελετητών. Το 1976 κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Τολίδη, σε μετάφραση της Όλγας Ρομπάκη και με σύντομο εισαγωγικό σημείωμα του ιστορικού Τάσου Βουρνά. Αξίζει να επισημανθούν τόσο η εξαιρετική μετάφραση της Ρομπάκη σε ένα πολύ δύσκολο κείμενο όσο και η ιστορική αξία του προλόγου του Βουρνά.

Στο έργο του Μάουρερ, το οποίο και αφιερώνει στους Έλληνες, οι αντιφάσεις όσον αφορά την προσέγγιση των τοπικών ψυχολογιών, νοοτροπιών και αντιδράσεων είναι έκδηλες. Ταυτόχρονα όμως κάνει εντυπωσιακά εύστοχες παρατηρήσεις για τις διάφορες κατηγορίες πληθυσμού, για τη διοικητική οργάνωση της χώρας και για τις προοπτικές της, αποτυπώνει πολλές πλευρές όχι μόνο της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης αλλά και του φυσικού τοπίου, ενώ στις γενικές αναφορές δηλώνει με σαφήνεια τη θέση του: «Προορισμός της Ελλάδος είναι να μεταλαμπαδεύσει μια μέρα το φως του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ασία».³

Η μία εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας έχει μόλις διατυπωθεί και μάλιστα από έναν «ξένο». Προφανώς, δεν αποτελούσε δική του εφεύρεση.

Ένας Έλληνας «ευπατρίδης»

Ο Αριστείδης Ρέντης ήταν μέλος μεγάλης οικογένειας προεστών της Κορίνθου, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν αργότερα στην Αθήνα. Ο ίδιος ακολούθησε στρατιωτική καριέρα και, όπως συνηθιζόταν εκείνη την εποχή, ασχολήθηκε ενεργά και με την πολιτική. Συμμετείχε στην Εθνοσυνέλευση που προέκυψε μετά την Επανάσταση στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 και προκάλεσε ιδιαίτερη εντύπωση με την τοποθέτησή του στο φλέγον θέμα των ετεροχθόνων και των αυτοχθόνων. Η φράση-κλειδί που συμπύκνωνε το σκεπτικό του ήταν πως θεωρούσε «την επανάστασιν μη περαιωθείσαν».

Το κείμενο της ομιλίας του διασώθηκε με τρόπο περιπετειώδη. Όπως ήταν φυσικό, οι συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον του αθηναϊκού κοινού και, φυσικά, του Τύπου της εποχής. Η *Αναμόρφωσις* ήταν μια εβδομαδιαία εφημερίδα που κατέγραφε σε σειρά άρθρων τις συζητήσεις για το ζήτημα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων. Στις 15 Ιανουαρίου 1844 δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Συζητήσεις περί ιθαγένειας», όπου γινόταν αναφορά στον Ρέντη:

3. Φον Μάουρερ Γκ.-Λ., *Ο ελληνικός λαός* (Ό. Ρομπάκη μετ.), Αθήνα, Οξύ, 2021, σελ. 34.

Αποκρούομεν πάσαν ιδέαν διαιρέσεως του έθνους εις αυτόχθονας και ετερόχθονας, όχι από δειλίαν· αλλά διότι φρονούμεν αυτήν ολεθρίαν εις το παρόν και εις το μέλλον της Ελλάδος. Προς το μέλλον, διότι, καθώς ο κ. Ρέντης γενναίως εκήρυξε, δεν φρονούμεν την επανάστασιν της Ελλάδος περαιωθείσαν· προς το παρόν, διότι η Ελλάς θέλει σμικρυνθεί, όταν αποχωρισθί από τας συμπαθείας τεσσάρων εκατομμυρίων ομογενών, αποβλεπόντων προς την Ελλάδα, και τόσων πολύπλουτων εμπόρων από του Δουνάβεως τας όχθας μέχρι της Αμερικικής δημιουργούντων περιουσίας, και όλων θεωρούντων την Ελλάδα ως κοινήν πατρίδα.

Ο Ρέντης ήταν δεν ήταν 30 χρόνων όταν εκφώνησε αυτήν την ομιλία και για τα πολιτικά δεδομένα της εποχής θεωρούνταν... μειράκιον. Στο έργο του *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, ο Ιωάννης Δημάκης σημειώνει πως το νεαρό της ηλικίας του Ρέντη προκάλεσε αμχανία στη συνέλευση και αποφασίστηκε να μην καταχωρηθούν τα επίμαχα τμήματα της ομιλίας του στα πρακτικά. Ο λόγος του τελικά διασώθηκε στην εφημερίδα *Ο Φίλος του Λαού*, στο φύλλο της 4ης Φεβρουαρίου 1844. Ο Ρέντης κάνει αναφορά ακόμη και στην προσδοκία της ύψωσης του σταυρού στον τρούλο της Αγια-Σοφιάς, χωρίς πάντως να χρησιμοποιεί με σαφήνεια τον όρο «Μεγάλη Ιδέα». Στο ίδιο έργο, ο Δημάκης εκτιμά πως η παρέμβαση του Ρέντη δεν είχε αξιολογηθεί, τουλάχιστον μέχρι το 1991, και έχει μείνει ως ορόσημο η εισήγηση του Κωλέττη, καθώς ο δεύτερος –όντας εμπειρότερος– χρησιμοποίησε πιο διπλωματική διατύπωση και με το κύρος που του προσέδιδε η προσωπικότητά του κατάφερε να έχει ο δικός του λόγος μεγαλύτερη απήχηση και να μείνει στην ιστορία.⁴

Ένας Έλληνας ποιητής

Τελικά, για να βρούμε την πρώτη ονομαστική αναφορά στον όρο, μάλλον πρέπει να στραφούμε στον χώρο της ποίησης. Ο Αλέξανδρος Σούτσος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1803, γόνος μεγάλης φαναριώτικης οικογένειας. Το 1820 έφυγε για σπουδές στο Παρίσι και επέστρεψε στον ελλαδικό χώρο το 1825, για να πάρει μέρος στην Επανάσταση. Αμέσως ξεκίνησε και η αντιπαράθεσή του με την εξουσία, συνέγραψε μάλιστα και σατιρικά ποιήματα για τον τρόπο διακυβέρνησης του νέου ελληνικού κράτους, τα οποία εκδόθηκαν στην Ύδρα το

---

4. Δημάκης Ι., *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σελ. 77.

1827. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν τον ανάγκασαν να καταφύγει στη Γαλλία, όπου δημοσίευσε την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης στα γαλλικά.

Στην Ελλάδα επέστρεψε μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Καποδίστρια και έμεινε στο Ναύπλιο, όπου προσχώρησε, απογοητευμένος από την πολιτική του κυβερνήτη, στην παράταξη των Συνταγματικών. Στο πλαίσιο της έντονης αντικυβερνητικής του δράσης έγραψε πάλι σατιρικούς στίχους. Μετά τη δολοφονία Καποδίστρια, την οποία χαιρέτισε ως σωτήριο γεγονός για το ελληνικό έθνος, ο Σούτσος εμπιστεύτηκε αρχικά τη βαυαρική Αντιβασιλεία και τον Όθωνα, ωστόσο αργότερα αγωνίστηκε εναντίον τους. Οι συνεχείς διώξεις, οι δίκες, οι φυλακίσεις, οι κατασχέσεις έργων του που ακολούθησαν τον ανάγκασαν να περιπλανηθεί σε Ανατολή και Δύση, όπου συνέχισε να συγγράφει επαναστατικά κείμενα.

Στην Αθήνα επέστρεψε το 1839 και δημοσίευσε μέρος του *Περιπλανώμενου* και τη σατιρική *Μενιππεΐα*. Το αποτέλεσμα ήταν η προφυλάκιση και η παραπομπή του σε δίκη, η οποία κατέληξε σε αθώωσή του το 1841. Το 1843 δημοσίευσε στις Βρυξέλλες την κωμωδία *Πρωθυπουργός*. Σε αυτή διαβάζουμε: «Κι αν εις το γένος ήρχετο ιδέα τις μεγάλη... / κι εζήτει την προγονικήν αυτού κληρονομίαν / την Κομνηνών προπιπάπων του την Αυτοκρατορίαν... / τις τολμητίας έμελλεν αντίστασιν δείξει;». «Ιδέα όμως μεγάλη», γράφει ο Σούτσος. Εδώ βρίσκεται, κατά πάσα πιθανότητα, η πρώτη ονομαστική αναφορά του όρου που σημάδεψε την πολιτική ζωή του τόπου για έναν αιώνα.

Αξίζει να πούμε ακόμη δυο λόγια για αυτόν τον μέτριο ποιητή, αφελή πολιτικό, αλλά τίμιο και ασυμβίβαστο αγωνιστή και δημοκράτη. Τη νέα έκδοση του *Περιπλανώμενου* (1852) ακολούθησαν νέες διώξεις, κατάσχεση και καταστροφή των βιβλίων και καταδίκη του σε πενταετή κάθειρξη το 1859. Του δόθηκε χάρη από τον Όθωνα έπειτα από έντεκα μήνες, με τον όρο να μείνει μακριά από την Ελλάδα. Μετά την έξωση του Όθωνα αποφάσισε να επιστρέψει στην Αθήνα, αρρώστησε όμως στη Σμύρνη τον Ιούλιο του 1868 και πέθανε εκεί. Περιπλανώμενος...

Και μια... εταιρεία

Στις 22 Δεκεμβρίου 1839 (με το παλιό ημερολόγιο η ημερομηνία, έχει σημασία αυτό) ένας Μακεδόνας ονόματι *Εμμ. Παππάς* (απλή συνωνυμία με τον αγωνιστή του 1821) παρουσιάστηκε στον Τσάμη Καρατάσο και κατήγγειλε με στοιχεία συνωμοσία κατά του Όθωνα από μια οργάνωση

με το όνομα «Φιλορθόδοξος Εταιρεία». Εμπλεκόμενοι συνωμότες ήταν ο Γεώργιος ή Τζορτζέτος Καποδίστριας, αδερφός του δολοφονηθέντος κυβερνήτη, ο πρώην Φιλικός Νικόλαος Ρενιέρης, ο Νικήτας Σταματελόπουλος ή Νικηταράς ο Τουρκοφάγος καθώς και ο τότε υπουργός Εσωτερικών και Εκκλησιαστικών Γεώργιος Γλαράκης. Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία φαίνεται ότι δημιουργήθηκε τον Ιούνιο του 1839 από κορυφαία στελέχη των Ναπαίων, του ρωσικού κόμματος δηλαδή, και βέβαια με την ενεργό συμμετοχή, καθοδήγηση και χρηματοδότηση της ρωσικής πρεσβείας και προσωπικά του πρέσβη της Ρωσίας Γαβριήλ Κατακάζη, Μανιάτη στην καταγωγή.

Την επόμενη ημέρα η αστυνομία του Όθωνα προχώρησε σε έρευνα στα σπίτια των συνωμοτών. Στα έγγραφα που κατασχέθηκαν ως πρωταρχικοί σκοποί της εμφανίζονταν η απελευθέρωση της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας, η ενίσχυση της ορθοδοξίας (κατάργηση της ρύθμισης για το εκκλησιαστικό ζήτημα με την οποία η ελληνική εκκλησία γινόταν αυτοκέφαλη, υποχρεωτική προσχώρηση του βασιλιά και των μελών της βασιλικής οικογένειας στο ορθόδοξο δόγμα και απαγόρευση των αλλόδοξων θρησκευτικών αποστολών στο ελληνικό κράτος) και η αποκλειστική παρουσία αυτοχθόνων στις πολιτικές, διοικητικές και στρατιωτικές θέσεις. Καταγγέλθηκε ακόμη ότι προετοιμάζονταν η σύλληψη του Όθωνα και της Αμαλίας και ο εξαναγκασμός τους σε προσχώρηση στην ορθοδοξία ή αλλιώς σε παραίτηση. Σύμφωνα με τις καταγγελίες, η ενέργεια εις βάρος του Όθωνα θα πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια της δοξολογίας για το νέο έτος την 1η Ιανουαρίου 1840 (με το παλιό ημερολόγιο).

Η πλειονότητα των ιστορικών, σχεδόν από όλο το φάσμα των ιδεολογικών ρευμάτων, εκτιμά πως η Φιλορθόδοξος Εταιρεία υπήρξε όργανο της μυστικής ρωσικής διπλωματίας για την προώθηση της πολιτικής της και την ενίσχυση των θέσεών της. Ο καθοριστικός ρόλος της ρωσικής πρεσβείας είναι αναμφισβήτητος, δεν αρκεί όμως για να εξηγηθεί αυτή η σοβαρή υπόθεση. Μια πρώτη αντίφαση είναι το γεγονός πως υποστηρίχτηκε και από ένα σημαντικό και αποδεδειγμένα ανιδιοτελές μέρος των Ελλήνων αγωνιστών, αφού εμφανίστηκε ως απελευθερωτικό κίνημα, ως συνέχεια των αγώνων του 1821. Ουσιαστικά, η Φιλορθόδοξος Εταιρεία επιδίωξε να εκφράσει τις τάσεις δυσαρέσκειας της ελληνικής κοινωνίας και πάνω σε αυτές δούλεψε η ρωσική πρεσβεία.

Η ιδεολογική βάση των οπαδών του ρωσικού κόμματος ήταν η θρησκεία, το ορθόδοξο δόγμα. Η κοινωνική του βάση ήταν η πλειονότητα των αγροτικών μαζών. Παραδομένες από αιώνες στη δεισιδαιμονία, στην αμάθεια και στη θρησκοληψία, αδυνατούσαν να δουν τις πραγματικές

αιτίες για τη συνεχιζόμενη εξαθλίωσή τους, μολονότι είχε δημιουργηθεί το πολυπόθητο ελληνικό κράτος και αυτοί ήταν πολίτες του. Εύκολα δέχονταν την εξήγηση που εκπορευόταν από πολιτικούς και κυρίως εκκλησιαστικούς κύκλους πως υπεύθυνοι ήταν οι αλλόδοξοι «Φράγκοι»: ο Όθωνας, η Αμαλία και η ακολουθία τους που δεν ήταν ορθόδοξοι, η αυξανόμενη δραστηριότητα προτεσταντικών ιεραποστολών όπως της British and Foreign Bible Society στην Αίγινα ή της Church Missionary Society στη Σύρο.

Πάνω από όλα, βέβαια, οι «Φράγκοι» ευθύνονταν, στην καθυστερημένη συνείδηση αυτών των τμημάτων της κοινωνίας, για τη φτώχεια και την εξαθλίωσή τους. Άλλωστε, πώς να μην είναι φτωχό ένα μικρό κρατίδιο που έφτανε μέχρι τη Λαμία, πώς να μην είναι «Ψωροκόσταινα» μια μικρή έκταση άγονων εδαφών; Αν όμως απελευθερώνονταν η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Μακεδονία ή η Κρήτη, που στο συλλογικό φαντασιακό ήταν δικά μας εδάφη; Η ζωή όλων σίγουρα θα καλυτέρευε, πίστευαν. Ποιος όμως εμπόδιζε να απελευθερωθούν τα δικά μας εδάφη; Μα, οι αλλόδοξοι «Φράγκοι» και υπήρχαν... αποδείξεις για αυτό: από το 1831 ο Μοχάμεντ Άλι της Αιγύπτου είχε στραφεί κατά του σουλτάνου. Ο γιος του, ο Ιμπραήμ, το 1831 επιτέθηκε στους Οθωμανούς, κατέλαβε τη Συρία και στο Ικόνιο συνέτριψε τα οθωμανικά στρατεύματα που διοικούσε ο παλιός συμπολεμιστής του στο Μεσολόγγι, ο Κιουταχής. Τους συνέτριψε ξανά το 1839 στο Νεζίμπ, μολονότι στρατιωτικός σύμβουλος των Οθωμανών ήταν μια στρατιωτική ιδιοφυΐα, ο Πρώσος στρατηγός Χέλμουτ φον Μόλτικε, θεός και συνονόματος του αρχιστρατήγου των Γερμανών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σκηνή από τα «Προσεχώς», θα λέγαμε...

Άρα, σύμφωνα με τα κηρύγματα αυτά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέρρευε και μόνο οι «Φράγκοι» εμπόδιζαν την ελληνική εξόρμηση για την απελευθέρωση των «αλύτρωτων». Η εκτίμηση πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέρρευε ήταν σωστή, όπως ήταν επίσης και η εκτίμηση για την τεράστια προσπάθεια της Αγγλίας και της Γαλλίας να την κρατήσουν όρθια, με κάθε τίμημα, ως φραγμό στην κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο. Η ελληνική εξόρμηση όμως που εύκολα θα απελευθέρωνε τους αλύτρωτους βρισκόταν μόνο στην πλούσια φαντασία και στις ελπίδες απελπισμένων και καθυστερημένων μαζών, οι οποίες συνήθως υποδαυλίζονται από επιτίδειους. Απλώς να υπενθυμίσουμε πως οι ένοπλες δυνάμεις του ελληνικού κρατιδίου το 1839 δεν υπερέβαιναν τους 3.000 στοιχειωδώς εξοπλισμένους άντρες. Με αυτές τις δυνάμεις «και πώς θα πάρουμε την Πόλη;», για να θυμηθούμε το σατιρικό ερώτημα που διατυπώνεται στους στίχους του θρυλικού τραγουδιού «Ντιρλαντά» των Καλύμνιων σφουγγαράδων.

Το συμπέρασμα που αβίαστα προκύπτει είναι πως η υπόθεση της Φιλορθοδόξου Εταιρείας δεν ήταν μόνο μια συνωμοσία κάποιων θρησκόληπτων ή αρχομανών ή πρακτόρων της Ρωσίας. Αυτά τα στοιχεία υφίσταντο, βρήκαν όμως έδαφος σε υπαρκτές αντιθέσεις. Η πρόταξη του αιτήματος της απελευθέρωσης των αλύτρωτων αδερφών μαρτυρά το κοινωνικό κλίμα. Δεν υπάρχει καλύτερη επιβεβαίωση αυτού του συμπεράσματος από την αντίδραση του κράτους και του ίδιου του Όθωνα: τυπικά και ουσιαστικά, επρόκειτο για συνωμοσία με σκοπό τη σύλληψη του μονάρχη. Αυτό σήμαινε εσχάτη προδοσία και επέσυρε θανατική ποινή ή –με εξάντληση της επιείκειας– οριστική εξορία. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1833, ο Κολοκοτρώνης και ο Πλαπούτας είχαν καταδικαστεί αρχικά σε θάνατο με την υπόνοια και μόνο της συνωμοσίας.

Εδώ είχαμε εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση: οι πολύμπνες ανακρίσεις οδήγησαν στη σύλληψη τριών ατόμων, του Αναστάσιου Ανδρούτσου, του Κωστή Μαυρογιάννη και του Πέτρου Βάλβη. Και οι τρεις απαλλάχθηκαν στις 15 Μαΐου 1840 με βούλευμα λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων. Οι τρεις ηγέτες, ο Γ. Καποδίστριας, ο Ν. Ρενιέρης και ο Ν. Σταματελόπουλος, παραπέμφθηκαν σε δίκη στις 11 Ιουλίου 1840. Το εντυπωσιακό είναι πως παραπέμφθηκαν για πλημμέλημα (!) και όχι για προδοσία. Ακόμη πιο εντυπωσιακό είναι ότι αθώωθηκαν ομόφωνα από τους πέντε δικαστές. Ο Όθωνας, για να μετριάσει τις εντυπώσεις, επέβαλε με διοικητική απόφαση την απέλαση του Καποδίστρια και τον περιορισμό του Σταματελόπουλου στην Αίγινα.

Γιατί τόσο επιείκεια; Είμαστε στα 1840, το Ανατολικό Ζήτημα βρίσκεται σε έξαρση, η κοινωνική δυσαρέσκεια στα ύψη, η πολιτική αντιπαράθεση σε παροξυσμό. Η πολεμική ανάμεσα στην Αθηνά, το έντυπο όργανο του αγγλικού κόμματος, και τον Αιώνα, το όργανο του ρωσικού, έχει ξεπεράσει κάθε όριο. Ο Όθωνας επιδίωξε να συμβιβάσει αυτές τις αντιθέσεις. Και πάλι όμως τίποτε από όλα αυτά δεν εξηγείται επαρκώς χωρίς την παραδοχή πως η υπόθεση της Φιλορθοδόξου Εταιρείας υποδεικνύει τη δυναμική ενός ρεύματος που εναντιωνόταν στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, θεωρώντας ως λύση την πρόσοψη των παραδοσιακών αξιών και, πρωτίστως, της θρησκείας. Ο στόχος αυτός, που ρίζωσε ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο, έγινε ιδιαίτερα εμφανής τόσο στη διαμάχη για το εκκλησιαστικό ζήτημα όσο και στις εξεγέρσεις που σημειώθηκαν κατά τις πρώτες δεκαετίες από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους. Το ρεύμα αυτό δεν θα μπορούσε να έχει κοινωνική, ιδεολογική και πολιτική δυναμική αν δεν έκανε σημαία του τον αλυτρωτισμό, τη Μεγάλη Ιδέα, υποχρεώνοντας τους αντιπάλους των Ναπαιών να προσαρμόσουν την πολιτική πρακτική τους.

Πιο σημαντική ίσως και από τη δικαστική ήταν όμως η πολιτική αντιμετώπιση. Οι Φιλορθόδοξοι με το αλυτρωτικό κήρυγμα αλλά και με την ενεργό εμπλοκή τους σε κινήματα σε τουρκοκρατούμενες περιοχές είχαν κερδίσει τη στήριξη μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης. Καταδικάζοντας τη δράση τους, ο Όθωνας θα φαινόταν σαν να προδίδει τους πόθους και τις φιλοδοξίες των υπηκόων του, οι οποίοι εκτείνονταν πολύ πέρα από τα ασθενικά σύνορα του μικρού βασιλείου. Καταδίκασε, λοιπόν, φραστικά τη «συνωμοσία», αλλά στην πράξη τα επόμενα χρόνια ήταν ο βασικός εκφραστής του αλυτρωτισμού. Όσο για το θρησκευτικό ζήτημα, ανέχτηκε τις ακρότητες των θρησκόληπτων και, όπως γίνεται συνήθως σε τέτοιες περιπτώσεις, τις υιοθέτησε όταν στράφηκαν κατά των πραγματικά προοδευτικών αντιλήψεων και των φορέων τους. Η περίπτωση του Θεόφιλου Καΐρη είναι ενδεικτική.

Επίλογος

Η παράθεση ονομάτων και γεγονότων δεν έχει στόχο τη σχολαστική αναζήτηση τυπικών πρωτείων στη διατύπωση ενός πολιτικού όρου. Ο στόχος αυτής της καταγραφής είναι να διαμορφωθεί μια στέρεα βάση για την πρώτη βασική διαπίστωση: η Μεγάλη Ιδέα δεν ήταν ένα έξυπνο τέχνασμα ενός σατανικού Ηπειρώτη, άποψη που ενστερνίστηκαν, δυστυχώς, κατά το παρελθόν και προοδευτικοί ιστορικοί και ερευνητές, είχε κοινωνικές και ιδεολογικές ρίζες πολύ ισχυρές. Η εκμετάλλευση για μικροπολιτικές ή στενά ταξικές επιδιώξεις που προφανώς υπήρξε δεν αναιρεί τη βασική διαπίστωση, την οποία θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε στη συνέχεια.